

**НЯКОИ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ
ИЗ ЛЕКСИКАТА НА МИНЕЯ ЗА МЕСЕЦ СЕПТЕМВРИ
НА КРЪСТЬО ГРАМАТИК***

Събина Вълчанова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**SOME WORD-FORMATION MODELS IN THE LEXIS
OF THE 17th-CENTURY MENAION FOR SEPTEMBER
BY KRASTYO GRAMMATIK**

Sabina Valchanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article comments on a word-formation model with the prefix *prě-* in the 17th-century Menaion for September by Krastyo Grammatik. The study classifies the vocabulary of the manuscript according to formative types as it analyses the formative combinatorics by way of comparing language material of Old Bulgarian and Modern Bulgarian language.

Key words: formative prefix, word-formation model, historical linguistics, menaion

Лексиката на Минея за септември на Кръстьо Граматик под сигнатура 49 (43) от Народната библиотека „Ив. Вазов“ – Пловдив¹, носи жанровите специфики на минейните текстове със своята еkleктичност, характерната и дори съзнателно търсена архаизация, абстрактност и висок стил. В по-малка степен отпечатък са оставили лексикалните и словообразователните тенденции, характерни за текстовете и (доколкото можем да съдим за това) езика от XVII век. На този фон прави

* Тази публикация се издава благодарение на финансовата подкрепа в рамките на проект ФЛ 005 „Славянските ръкописи в ПНБ „Иван Вазов“ – лексикални извори за българската езикова история“ към НПД – ПУ „Паусий Хилендарски“.

¹ Сигнатурата е според Б. Цонев. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. С., 1920.

впечатление с доста високата си честота на употреба един словообразователен модел, който срещаме в богослужебната стилистика и лексиката още от старобългарски език – префиксация със старобългарската представка *прѣ-*. Високата продуктивност, а оттам и високата честотност на словообразователните форманти от този тип лесно може да бъде демонстрирана и обяснена с пример, много характерен за лексиката на ръкописа: *Твѣи прѣблѣжнны плѣдъ прѣбжтвныѣ трѣце . чнслѣ ѡкрѣашаѣ стѣрѣлчѣскыи . за тѣ самѣ възсѣ прѣвмѣдраа софїѣ...* (л. 109б), където само в една синтагма се срещат три лексеми, получени от префигиране с *прѣ-*. Видно е съзнателното предпочитане и търсената повтораемост на производни от този тип.

Освен на жанрово-стилистичните обусловености през този период разпространението на словообразователния тип с представката *прѣ-* се дължи и на вариативността ѝ и на междупрефиксната конкуренция с аналогични схеми на словообразуване с *пра-*, *про-* и *пре-*, които в началото намират място в езика главно по пътя на заемания от гръцки, латински, а по-късно и като резултат от други славянски влияния. Тук трябва да отбележа, че е възможна по-късна омонимия при префикси *pro-*, *pra-*, *pre-* с характерна алтернация на гласните и получен след промени, отварящи сричката, праславянски резултат *pre-* > *прѣ-*, но това е обект на други изследвания.

Произходът на префикса *прѣ-* и на производния от него предлог *прѣд*, (предлог *прѣ* има само единични употреби в старобългарските паметници) в историческата лингвистика се свързва с индоевропейския формант **per* и *d* със значение *пред* и *преди*.

Грамматиката на старобългарския език ГСЕ (Дуриданов, ред. 1993: 350) определя предлозите основно като връзки на имената и префиксите като връзки на глаголите с останалите участници в изречението. Тяхната функционална еднородност проличава при размененото им комбиниране още в най-ранните периоди от развитието на славянските езици. Така например справка със Старобългарския речник (нататък СР – Иванова-Мирчева, ред. 2009: 464 – 531) показва, че в старобългарския период *прѣд-* и *прѣ-* участват като префикси, при това достатъчно активно в словообразователни модели както при глаголите – *прѣдъпосълати*, *прѣдъпоказати*, *прѣдъполагати*, *прѣдъстояти* и

др., така и при имената, като при тях това става главно чрез калкиране, като се следват гръцки модели на словообразуване (с префикси *ὕπερ-*, *προ*, *κατα*, *μετα*...) – *прѣдзложенъе*, *прѣпладънье* (пладне, точно средата на деня), *прѣмѣна* (промяна) и др. Този тип словно конструиране в старобългарски не подминава дори наречията – *прѣнзлиха* от гр. *ὕπερπερισσῶς* (СР – Иванова-Мирчева, ред. 2009: 494), Старославянският словарь (нататък СС – Цейтлин и др., ред. 1994: 542).

Паралелни деривати с различни варианти на префикса се забелязват още в старобългарския период от развитието на езика и са регистрирани в СР (Иванова-Мирчева, ред. 2009: 464 – 531) и СР (Цейтлин и др., ред. 1994: 533 – 555): *прѣдзътеча* (*прадъдъ* или *прѣдъдъ*), *прѣдъдворъе* (при паралел *прѣвора*) и т.н.

Не прави изключение и лексикалният масив в Минея за месец септември на Кръстѣо Граматик, където откриваме *прѣстоиши* и *прѣстоиши* (л. 102б), *прѣградѣе* (л. 120б) – дериват, нерегистриран в старобългарски, от стб. глагол *прѣградити*. Тук интерес предизвиква употребата на формите на глагола *прѣобразити* с последователна замяна на префикс *прѣ-* с *про-* независимо от употребената в калкирания гръцки глагол *μεταμορφῶμαι* съвсем различна представка. С префикс *про-* в текста от XVII век се откриват две словообразователни полета. Значението на едното е преминаване на действието през пространство (в пряк и преносен смисъл): глаголи *прославихъ*, причастия *прободѣннѣимъ* и т.н. Словообразователен тип с *про-* може да означава и начало на действието на глагола, проявено за пръв път: *проѣвлѣше*, и формите с *про-* на глагола *прѣобразити* в службите за 15 септември – Св. великомъченик Никита *проѣбръззе мѣѣсѣн* (л. 100а); и за 16 септември – Св. великомъченица. Евтимия *дрѣвѣе проѣбръзѣ совою* (л. 104б), като ономазиологичният признак на значението тук е свързан с връщане назад към миналото (и към проявеното за пръв път действие).

Обект на настоящата статия ще бъдат единствено резултатите от префиксация с варианта *прѣ-*.

Словообразователен тип с префикс *прѣ-* в отличие от неговия произведен *прѣд*, има най-общо значение *над*. С приемането на това значение за изходно по-нататък лесно могат да бъдат изведени и класифицирани значения като *над* > *изцяло*, *завършено* > *отново* – при глаголите, и *над* > *повече* и засилване на лексикалното значение – при прилагателните и някои съществителни имена, което функционално ги изравнява с компаративните и суперлативните форми.

Тъй като префиксацията е вторичен словообразователен процес спрямо суфиксалните модели, настоящото изследване разглежда няколко първични модела на словообразуване, специфични за различните части на речта, получени чрез добавяне на наставки.

Образци на безсуфиксно образуване в Минея за септември намираме относително малко: прилагателното *прѣвлагъ* (вариант в текста *прѣвлагго*), представлящо сложната форма за м. р., ед. ч., род. п.; *прѣчистъ* с форми за м. и ж. р (*прѣчѣаа*, *прѣчѣю*); същ. име *прѣдѣлъ* (представено от *прѣдѣлы*) за мн. ч. от м. р. и глаголната форма *прѣйдѣ* за асигм. аорист, 3 л. ед. ч. (от *прѣвити*) по модел на глаголи от първо старобългарско спрежение. Като вариант на безсуфиксно образуване биха могли да бъдат интерпретирани и дериватите *прѣстолъ* (с форми в текста *прѣтолъ*, *прѣтола*) и *мѣдръ* (с форми *прѣмѣдрѣи*, *прѣмѣдраго*, *прѣмѣдре*), чиито суфикс и от типа *-il-*, *-ul-*, *-ol-*; *-r-* (за *мѣдръ*) са се слели с корена и са загубили словообразователното си значение.

Както посочените по-горе модели на безсуфиксно лексикално конструиране, така и една голяма част от суфиксалните деривати с префикс *прѣ-* представят словообразователни типове, наследени от старобългарски език.

Съществителни имена

Абстрактните съществителни имена са сред най-характерните особености в лексикалния състав на книжовните езици. В съвременния български книжовен език прави впечатление относително слабата комбинаторика между префикси и съществителни имена, която е характерна и за старобългарската лексика. Не е изключение и ръкописът на Кръстьо Граматик от XVII век, но тук трябва да отбележим доста по-големия им относителен дял в лексиката на минея, обусловен от харак-

терната стилистика на жанра. Прави впечатление и принадлежността на почти всички имена от словообразователния модел с префикс *пръ-* към логическата категория на имена с абстрактно значение – *nomina abstracta*.

Те обхващат главно две групи – акционно-резултативни и имена на свойства, качества (Кяева 1996: 453, 454).

1. *Nomina actionis et rezultativa* – названията за действия и за резултати от действия – с наставки *-ю-ннѣ, -ннѣ, -ьствнѣ, -ьство* за среден род; *-ѡ (-ѡ), -(н)тва, -ость, -ьва, -шь, -ота, -ьль* за женски род; *-н (*-јь)* и *-рь* за мъжки род (Шимански 1968: 117 – 157). От тях в *Минея* за септември се срещат предимно двата модела на съществителни имена за ср. р. на *-ю-ннѣ* и *-ьство*: *прѣгрѣшенѣ* (*прѣгрѣшенѣнѣ*), *прѣмѣненѣ* (*прѣмѣненѣнѣ*), *прѣстѣплѣнѣ* (*прѣстѣплѣнѣнѣ*); *прѣмножьство* (*прѣмножьство^м*).

2. *Nomina essendi* – имена на свойства и качества. От съществуващите в старобългарски наставки *-ость, -ьинн, -ьда* – за женски род, и *-нѣ, -ьство, -ьствнѣ* – за среден род, тук срещаме *-ость, -ьсть* за ж. р.: *прѣмѣдрость* (с варианти *прѣмѣдрѣ, прѣмѣдрость, прѣмѣдростн*), *прѣльсть* (*прѣльсть, прѣльстьн*), *прѣмилость* (*прѣмѣлѣнѣ*) и др.

3. Имена с праславянски основи на съгласни:

– имена от ср. род със стари основи на суфикс *-*es* – *прѣслово* (*прѣсловес[ы]*);

– имена от ж. род със стари основи на суфикс *-*er* – *прѣмати* (*прѣмѣтѣри*).

Последните две групи имена са относително рядко регистрирани в текста, но представят интересни възможности за словообразователната комбинаторика на вече неактивни индоевропейски суфикси и префиксация с *пръ-*.

Прилагателни имена

Поради жанровите и стилите специфики на *Минея* текст са регистрирани относително голям брой прилагателни имена. Освен то-

ва те са с висока честотност, срещат се в мъжки и женски род, регистрирани са множество падежни форми, като най-много са случаите на звателен падеж.

С префикс *пре-* и адективни основи се образуват прилагателни (в няколко случая и наречия), означаващи превъзходна степен на признака, качествен или количествен.

1. Със суфикс *-ин-ъ*, *-ин-ь* и *-със* суфикс *-ън-ъ*:

– с мотивираща дума съществително – *прѣвъ́чноє, прѣнѣ́зднаа*;

– с мотивираща дума съществително за лице – *прѣвжѣ́вноє* (префигираното прилагателно не е регистрирано в СС и СР).

2. Със суфикс *-ат-ъ* (можем да ги определим като резултативни)

и мотивираща основа на съществително: *прѣвогáтє*.

3. Със суфикс *-ав-ъ* с мотивираща дума съществително: *прѣлвкáвы*.

4. С непродуктивен суфикс *-л-ъ*: *прѣсвѣ́тлаа, прѣсвѣ́тлоє*.

Наречия

Образувани най-вече от мотивиращи адективни основи *прѣвбóлше*, някои от които от своя страна могат да бъдат интерпретирани като отглаголни: *непрѣста́но, прѣмѣ́но*.

Глаголи

Словообразователният модел с префикс *пре-* означава преминаване на действието през пространство или някакъв материал (в пряк и преносен смисъл): *прѣввѣ́еть*. Същият префикс означава и пренасяне на действието на друго място (често в преносен смисъл) при старобългарския глагол с двойна префиксация: *прѣввзнести са -прѣввзно́, прѣввзно́сѣ, прѣввзно́сѣ*.

Поради жанрово-стилистичните особености на текста и неговата висока метафоричност и иносказателност някои от лексемите трудно могат да бъдат отнесени към по-тесни семантични подкатегории: *прѣста́ати (непрѣста́ѣ)* за образуване на повелителни форми за 2 л. ед. ч.

Причастия

Сег. деят. причастия: прѣхѡдѣщн, прѣбываѣ.

Мин деят. прич. I: прѣлѡжнвѣ, прѣбывѣшн, прѣшѣша, прѣпоасѣвѣше, прѣтрьпѣвь и др.

Мин деят. прич. II: прѣдѣль (ѣсн), прѣмннѣль, прѣбывѣль, прѣбывѣль, прѣтрѣднѣль, прѣтрьпѣль и др.

Мин. страд. причастия:

– със суфикс -н- непрѣстаннѣмн; прѣбнѣ, прѣбнѣмѡ, прѣбнѣмѡвѣ, прѣбнѣмѣ, прѣбнѣмѣ...; прѣблѣжѣнѣ, прѣкрѣснѣ (изведено от красити), прѣслѣвнѣ, прѣслѣвнѣ (зв. п.), прѣслѣвнѣ (изведено от славнтн); прѣхвѣлнѣ, прѣхвѣлнѣ и др.;

– със суфикс -т- прѣпѣтнѣ (изведено от пѣтн).

Наред с демонстрираната приемственост в областта на словообразуването префиксацията с прѣ- създава много нерегистрирани през старобългарския период деривати прѣбжѣнѣ, прѣвогѣтѣ, прѣкрѣснѣ, прѣмннѣжѣствѣмѡ, прѣмннѣжѣствѣмѡ, прѣмннѣжѣствѣмѡ (срещу старобългарското прилаг. име прѣмннѣжѣствѣмѡ), прѣмѣтерѣ, прѣмѣнѣно (прич. от стб. прѣмѣнѣтн), прѣслѣвесѣ, прѣтрѣднѣль (ѣсн). Между тях – и такива с вторична префиксация на прѣ-: прѣбвѣзначѣлнѣ, прѣбнѣпорѣчнѣ, прѣбнѣзрѣднѣ, прѣбпрѣслѣвнѣ. За разлика от съвременния български език, в който (както и в повечето славянски езици) едва през XIX и началото на XX в. започва активно производство на глаголи с вторична представка (Ройзензон 1974: 165), това не са глаголи, а прилагателни имена и атрибутивни причастия.

Един от основните изводи, които прави Л. И. Ройзензон в своята монография върху славянската глаголна полипрефиксация, е, че съвременният български език несъмнено е най-развитият сред всички останали славянски езици в областта на бипрефиксацията и полипрефиксацията (Ройзензон 1974: 178).

Средната честота на употреба на префиксираните с прѣ- лексеми в една служба (тази за Симеон Стълпник) е 31. За сравнение броят на

дериватите с префикс *на-* в същия текст е 45, а на сложните думи – 64. В отличие от композитите, които могат да имат народен характер, без да са книжовни калки от гръцки, дериватите от словообразователния тип с префикс *прѣ-* са характерни много повече за високия стил на богослужебната литература, откъдето частично преминават в общонародната лексика.

Въпреки че в много от случаите на словообразуване с префикс *прѣ-* при имената в старобългарски намираме калкиране от гръцки, то е изключително продуктивно и развива свои нови форми *прѣльсть*, *прѣдѣлъ*, които следват тези модели, без да бъдат изведени директно от конкретни гръцки съответствия. Още в по-ранните етапи от развитието на езика словообразователният модел с префикс *прѣ-* започва да съперничи по честота дори на суфиксалните модели, а през XVII век го намираме и в по-сложната комбинаторика на бипрефиксалното словообразуване. Докато в старобългарския език превес имат глаголите и оттам неличните глаголни форми, септемврийският миней на Кръстьо Граматик от XVII век ни представя засилена продуктивност при прилагателните и съществителните имена. В сравнение със старобългарската лексика в текста от XVII век се е увеличил и броят на префиксните и префиксно-суфиксните формации, голяма част от които развиват свои словообразователни модели и до днес в българския книжовен език.

ЛИТЕРАТУРА

- Докулил 1962:** Dokulil, M. *Tvoření slov v češtině, Tom 1: Teorie odvozování slov*. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1962.
- Дуриданов, ред. 1993:** *Граматика на старобългарския език – фонетика, морфология, синтаксис*. Ред. Ив. Дуриданов. София: БАН, 1993.
- Иванова-Мирчева, ред. 1999:** *Старобългарски речник*. Т. I. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. София: Валентин Траянов, 1999.
- Иванова-Мирчева, ред. 2009:** *Старобългарски речник*. Т. II. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. София: Валентин Траянов, 2009.
- Кяева 1996:** Кяева, Ел. Словообразователната категория имена за качества (*nomina essendi*) в българските говори в Македония. // *Лингвистични студии за Македония*. София: Македонски научен институт, 1996, 453 – 476.
- Ройзензон 1974:** Ройзензон, Л. И. *Многoprиcтaвoчнyе глaгoлы в pyccкoм и в дpyгих cлaвянcких языкax*. Самарканд: [б. и.], 1974.

Цейтлин, Вечерка, Благова, ред. 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. Под редакцией Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1994.

Цонев 1920: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. С., 1920.

Шимански 1968: Szymański, T. *Słowotwórstwo rzeczownik w bułgarskich tekstach XVII – XVIII wiekach*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968.

СЪКРАЩЕНИЯ

ГСЕ *Грамматика на старобългарския език – фонетика, морфология, синтаксис*. Ред. Ив. Дуриданов. София: БАН, 1993.

СС *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. Под редакцией Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994.

СР *Старобългарски речник*, Т. II. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. София, 2009.